

ВЕНЕДИКТ М'ЯКОТІН І УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Венедикт М'якотін – визначний російський історик України – займає особливе місце в російській історіографії. Мабуть, не знайдеться жодного такого історика-росіянина, який би все своє творче життя науковця присвятив вивченню, майже цілковито, українській землі. Так, він був автором лекційних курсів історії Росії, писав про Адама Міцкевича та Марію Конопніцьку. Але то були радше освітнього характеру історичні есеї, а професійно, як прискіпливий та ретельний дослідник, В. М'якотін працював усе життя над соціальною історією Лівобережної України XVII–XVIII ст., добою Гетьманщини. І як дослідник Лівобережної України Венедикт Олександрович українською історіографію заслужено ставить в один рівень з такими класиками – дослідниками Гетьманщини цього періоду, як І. Лучицький, О. Лазаревський, М. Василенко.

Дмитро Дорошенко в «Огляді української історіографії» називає ім'я В. М'якотіна серед тих найвизначніших російських істориків, які зробили найбільший внесок у розробку як теоретичних, так і фактографічних проблем української історії. Він його ставить поруч з такими визначними фігурами, як С. Соловійов, В. Ключевський, В. Сергєєвич, М. Любавський, М. Владимирський-Буданов¹. Але, на відміну від них усіх, В. М'якотін був не стільки істориком-синтетиком, який би лише частково зачіпав українську проблематику серед загальних курсів Росії, скільки істориком-джерелознавцем. Фахівцем з суто української проблематики. До таких, на думку Д. Дорошенка, серед росіян можна було зарахувати лише Г. Карпова й В. Ейнгорна². У Києві працювали ще два визначних російських історики – С. Голубев та Ф. Титов, але ці обидва все своє творче життя мешкали в Києві, а тому українська тематика для них не була дивиною. Натомість В. М'якотін був уродженцем Кронштадта, більшу частину життя

провів у російській столиці, перебував в Україні нетривалий час – від літа 1890 до осені 1891 р. працював у київських архівах³. Наїздами бував в архівосховищах Полтави і Чернігова, але раз обравши українську проблематику, не зраджував вже її все життя. Пояснювати це можна любов'ю В. М'якотіна до України – любов'ю російської людини, яка любить іншу національну територію імперії почуттям політичного росіянина, що звик до належності цієї території до Росії.

Проте це не була власницька любов, як у Геннадія Карпова, росіянина-історика, що тривалий час був професором Харківського університету. Г. Карпова, за влучним визначенням В. Брехуненка, характеризувало ортодоксальне великодержавництво⁴. Позиція цього централіста й монархіста стосовно трактувань Переяславської угоди 1654 р.⁵ майже один до одного збігалася із сумнозвісними тезами ЦК КПРС щодо святкування трьохсотріччя «Возз'єднання України з Росією». Комуністичні ідеологи дійства 1954 р. взяли на озброєння тезу офіційного історика імперії про «віковічне прагнення» українського народу під скіпетр російського царя та під опіку «старшого брата». Натомість В. М'якотін займав позицію нетипового російського ліберала-інтелігента, який намагався бачити в Україні рівноправного партнера у минулому, об'єктивно визнавав право українця на власний самостійний шлях і максимально об'єктивно, наскільки це дозволяла йому належність до провідної нації імперії, трактував козацьку історію України. Про погляди В. М'якотіна на Переяславську раду поговоримо нижче, у відповідному місці.

У 1912 р., тому році, коли В. М'якотін розпочав у журналі «Русское богатство» друк головної праці свого життя «Очерк социальной истории Малороссии XVII–XVIII вв.», В'ячеслав Липинський написав рецензію на книжку відомого політика й історика новочасної суспільної історії України Леона Василевського «Україна і справа українська». Свою статтю в «Літературно-науковому віснику» він збирався назвати «Україна в освітленні польського поступовця»⁶. Таким поступовцем, що, визнаючи культурну окремішність України, бажав її збереження в межах Росії, був, але з російського боку, Венедикт М'якотін.

В. М'якотін і українська Лівобережна школа істориків О. Лазаревського

Особливий статус В. М'якотіна в українській історіографії пояснюється тим, що часто його, природного росіянина, називають серед представників української школи істориків Лівобережної України Олександра Лазаревського. І в цілому є своя слушність у такому твердженні. Д. Дорошенко визначає місце В. М'якотіна серед істориків Гетьманщини між М. Василенком і І. Лучицьким⁷. Тематичний обшир зацікавлень Венедикта Олександровича змушує бачити в ньому вірного послідовника напряму і методів досліджень О. Лазаревського та І. Лучицького, які багато місця присвятили дослідженню селянського стану в Лівобережній Україні. Хоча перший з них спеціалізувався на дослідженні родів козацької старшини, ще у 1866 р. вийшла книжка Олександра Матвійовича «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783)». Іван Лучицький написав багато праць з історії общинного землевладіння Чернігівщини й Полтавщини: «Общинное землевладение в Малороссии», «Следы общинного землевладения в Левобережной Украине», «Сборник материалов для истории общины и общественных земель в левобережной Украине в XVIII в.», «Сябры и сябринное землевладение в Малороссии» (усі написані між 1882 та 1889 рр.).

Селянство для В. М'якотіна стало головною темою для досліджень. Але, на відміну від О. Лазаревського і І. Лучицького, він планував подати детальну соціальну історію селянства лівобережної України, взоруючися на праці свого вчителя В. Семевського з історії російського селянства⁸. Українське селянство пробуджувало в історикові емоційні почуття. Не схильний до патетики і метафор, Венедикт Олександрович все ж прохлоплюється у своїх «Очерках» таким промовистим висловом, що відбивав порухи його душі: «У всій історії європейського селянства... не було іншого такого трагічного моменту, як історія українського [малоруського] селянства XVII–XVIII ст. В середині XVII ст. це селянство могутнім поривом звільнило свою країну від влади Польщі і самого себе від кріпацтва. Але минуло 130 років, і у звільненій від польського владарювання Лівобережній Україні знову запроваджувалося кріпацтво, її селяни знову стали кріпаками поміщиків»⁹.

В. М'якотіну була близькою думка О. Лазаревського, що саме козацька старшинська еліта Гетьманщини була винна у запровадженні кріпацького стану на Лівобережжі у кінці XVIII ст., а не тільки центральний російський уряд в Петербурзі¹⁰. Такі ж висновки за кілька десятиліть до того зробив і український історик О. Кістяківський. Свою творчість, як відомо, О. Лазаревський розглядав як обвинувальний акт українському панству, що, як писав О. Оглоблин, будувало «свою фортуна на поті і крові українського селянства». Колишню козацьку старшину Олександр Матвійович малював у згущено-негативних фарбах. І цей настрій передався, схоже, й В. М'якотіну. Олександр Лазаревський не був безпристрасним документалістом. І не просто бачив в документах лише негативні риси української козацької шляхти. І справа не лише в тому, що судові документи давали таку непривабливу картину розкладу землевласницької верстви¹¹. Він змальовував Гетьманщину як відмерлу історичну даність, яка вже не має відновитися у якихось інших формах. Він визнавав право Росії на володіння цими територіями, бо власна еліта їх відцуралася через своє срібололюбство. Він не сприймав сучасний національно-визвольний рух, ставився до нього радше вороже, ніж байдуже.

Олександр Лотоцький – визначний історик української церкви, а водночас і провідний український громадський діяч, згадував, як багато допоміг йому порадами і документами О. Лазаревський. «Був він живою бібліографією української історії», – давав таке об'ємне визначення видатному історикові Лівобережжя Олександр Гнатович. Але разом з тим О. Лазаревський почав відмовляти О. Лотоцького від писання рецензій для львівських «Записок НТШ», а натомість заохочував писати для його «Киевской старины». Причому мотиви були світоглядно-ідеологічного характеру. О. Лазаревський не сприймав і заперечував тогочасну українську науку, що гуртувалася в Галичині навколо М. Грушевського, вважаючи, що вона відриває українських істориків від спільного загальноросійського стовбуру. З цього виводу О. Лотоцький у своїх спогадах занотував таке: «Розмова... прийняла характер засадничий, і виявилось, що засади наші щодо завдань культурно-національних дуже різняться між собою. Се вбило клин у наші відносини, що попередній характер наших

розмов став уже неможливий. На превеликий мій жаль і шкоду для мене, я перестав до його ходити»¹².

Подібну оцінку ідейних настроїв О. Лазаревського у 1884 р. давав О. Кістяківський: «Он малорос, брат Михайла Лазаревського, личного друга Тараса Шевченка. Он перевозил гроб поэта из Петербурга в Канев. Тогда ходила в народе легенда о нем, что он привез не гроб Шевченка, а сундук с ножами для резни панов. После того он давно сделался чиновником не только по службе, но и по душе. На сей раз он, как и всегда, высказал недоверие к украинофильству и украинофилам. То же недоверие он обнаружил и по отношению к Антоновичу»¹³.

Аналогічним до О. Лазаревського було ставлення до української справи й Івана Лучицького. Про нього вже перед Першою світовою війною (1910 р.) писав Є. Чикаленко: «Сам Лучицький є типовий кадет, який українським питанням ніколи глибоко не цікавився і майже незнайомий з українським рухом, навіть не знайомий досконально з тим, як справа з українською мовою в школі стоїть в думській комісії»¹⁴.

Якщо до визнання української самоідентифікації підходити під кутом зору ставлення до політичних вимог українства, а саме до визнання примату культурної окремішності від російського української культури, то О. Лазаревського і І. Лучицького треба визнавати не українцями, а малоросами, представниками українофільського періоду національного руху. Подібний тип свідомості мав і В. М'якотін, з тою лише великою різницею, що був він людиною суто російського походження. І його індиферентність до політичного українства є річчю природною і цілком зрозумілою.

Третій визначний представник Лівобережної школи О. Лазаревського – Микола Василенко, так само товариш М'якотіна і працівник того самого тематичного поля джерел, залишався на позиціях неполітичного українофільства аж до революції 1905 р. Зміна в його ідеологічних пріоритетах відбулася після перенесення до Києва ЛНВ та заснування Українського наукового товариства. Микола Прокопович визнав схему української історії Михайла Грушевського, став її адептом і пропагандистом. Почав співпрацювати з «Записками НТШ» та «Записками УНТ» М. Грушевського, писати наукові праці українською мовою.

Такий самий шлях пройшли й інші «лівобережці» українського походження: Орест Левицький та Вадим Модзалевський. Їхня українізація відбулася також після 1907 р. Обидва так само почали співробітничати з українськими виданнями голови НТШ за 5–7 років перед Першою світовою війною.

Натомість ні О. Лазаревський, ні І. Лучицький на українську мову у своїх наукових писаннях так і не перейшли. В чому важко не побачити принциповий момент – небажання співробітничати в українських виданнях Львова, які відкидали ідею загальноросійськості. В цьому компоненті школи О. Лазаревського В. М'якотін також наслідував двох найбільших науковців Гетьманщини. Він теж не співробітничав з україномовними виданнями. Хоч на це йшли такі вчені, які й не займалися так багато й плідно українською проблематикою. З НТШ і М. Грушевським багато років співпрацював вчений секретар Петербурзької АН Олексій Шахматов, академік-філолог Федір Корш, професор Київського університету мовознавець Володимир Перетц. Вони погоджувалися на переклад своїх праць українською. Натомість В. М'якотін від пропозиції Микити Шаповала 1923 р. перекласти українською мовою його «Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв.», схоже, відмовився¹⁵. Хоча пропозиція виглядала реалістичною, а сама книжка ще тільки готувалася друком російською.

Школа О. Лазаревського мала своїм друкованим органом «Киевскую старину». В. М'якотін як представник цієї школи так само був постійним автором цього журналу.

Школа О. Лазаревського фактично протиставлялася, була ідеологічним антиподом школи В. Антоновича. Звичайно, не існувало відкритої ворожнечі між ними. Ба більше, низка учнів В. Антоновича за своїми суспільно-політичними уподобаннями були радше «лівобережцями» і схилялися до ідейних переконань О. Лазаревського. Якщо О. Лазаревського можна вважати виразником інтересу селянської верстви України (такою людиною за поглядами був і В. М'якотін), то учні В. Антоновича – Андрій і Микола Стороженки, Іван Линниченко, Федір Ніколайчик, Іван Павловський, з кінця 1880-х рр. Орест Левицький радше мали консервативні переконання, були прихильниками козацько-шляхетського стану в Гетьманщині – малоросійського дворянства, стану, який, на їхнє переконання, залишався провідною суспіль-

ною силою в цьому регіоні. Більше того, низка представників школи В. Антоновича були монархістами і великодержавниками, а Андрій Стороженко та Іван Линниченко – навіть одними з ідеологів чорносотенства, належали до цих політичних організацій в Києві та Одесі, були лідерами місцевого великодержавництва, що великою мірою складалося з людей українського походження. Але питома школа В. Антоновича, до якої належали Н. Молчановський, І. Каманін, М. Грушевський, В. Доманицький, В. Данилевич, В. і Д. Щербаківські та ін., становила націонал-демократичний напрям в українській історіографії; покінчивши з ідейним малоросійством, ці історики своїми науковими працями закладали фундамент для політичного українства.

При заснуванні «Киевской старины» вона перебувала за редакторства Ф. Лебединцева та О. Лашкевича під частковим контролем В. Антоновича і до певної міри виступала рупором його історіографічної школи в Україні. З 1893 р. редактором «Киевской старины» став Володимир Науменко – прихильник суспільно-політичної візії О. Лазаревського. Вплив на журнал групи В. Науменка – О. Лазаревського – О. Левицького почав відчуватися після смерті у 1889 р. О. Лашкевича. Перші публікації Венедикта М'якотіна в цьому журналі з'являються вже наступного 1890 р.¹⁶ Суспільно-політичне кредо О. Лазаревського Володимир Науменко висловив влітку 1895 р. в Чернігові прихильникові української окремішності О. Кониському. Останній писав М. Грушевському: «Науменко... теж ганьбив нас “за непонимание истинной сути украинской идеи”. Бачте, по його думці, висловленій перед чернігівцями, “успех этой идеи возможен только в тесной связи с одной общерусской литературой и культурой”»¹⁷.

Ще одна річ єднала представників школи О. Лазаревського – це належність до однієї політичної сили. Сам О. Лазаревський не належав до політичних партій, хоч за поглядами був лівіший за кадетів. Інші ж його послідовники – І. Лучицький, М. Василенко, В. Науменко – не лише були членами кадетської партії, а й перебували там на провідних посадах. Микола Василенко не вийшов з партії кадетів навіть у 1918 р., за часів існування самостійної Української Держави, був міністром освіти в уряді Ф. Лизогуба. В. Науменко від Тимчасового уряду був призначений куратором Київського навчального округу, одночасно перебував у партії

кадетів та очолював кишенькову, відірвану від мас, інтелігентську Українську народну громаду – партію, що стояла на українофільських позиціях. Вона продовжувала традицію київської Старої громади в зовсім інших революційних умовах, коли на порядок денний було поставлено питання державної незалежності України.

Венедикт М'якотін так само спочатку був близьким до кадетів, їхнього ідеолога П. Мілюкова. Після першої російської революції став одним з ідеологів Народно-соціалістичної партії. У своїх політичних настроях він був, як і О. Лазаревський, лівішим за кадетів. Визнавав необхідність соціалістичного перетворення Росії, але не в крайньо лівих формах більшовицької диктатури, а у вигляді народного соціалізму західноєвропейського типу, французького або шведського зразка.

У національному питанні В. М'якотін так само був поступовішим за кадетів, антиподом централіста й російського шовініста Петра Струве. Він був прихильником культурного розвитку України у недержавних межах, при збереженні домінації російської культури в Україні. Будучи чесною і відповідальною людиною, В. М'якотін опинився серед небагатьох представників російської інтелігенції, яка публічно запротестувала проти практики нищення українських інституцій, шкіл, товариств російськими окупаційними військами в Галичині у 1915 р. Про це з великою теплотою у своїх спогадах написав лідер українців Петербурга Олександр Лотоцький: «Серед інших відгуків поступового крила російської журналістики заслуговує на особливу увагу виступ В. М'якотина в “Русских Записках” (“Галицкие украинцы и русский национал-либерал”, 1915, II) з приводу ... статті П. Струве. Це був виступ у тих тяжких для українства обставинах, коли воєнна окупація Галичини, здавалося, положила край якій будь українській національній акції та давала добрий привід до виступів у стилі ідейної боротьби П. Струве»¹⁸. Зокрема В. М'якотін у цій статті писав: «Г[осподин] Струве одним взмахом руки устраниет с поля споры филологии и торжественно заявляет, что “исторически, политически и культурно” малорусский язык есть и должен быть наречием, а не языком... (міркування Струве. – *І. Г.*) это не что иное, как самый вульгарный национализм, правда, закутанный в нарочито хитрые слова, но нимало не выигравший от этого в своей содержательности и убедительности и несколько не потерявший вульгарности»¹⁹.

В. М'якотін усе своє життя намагався перебувати між обома російськими та українськими націоналістичними крайнощами і ці крайнощі намагався публічно, у пресі та в лекціях, виявити й скритикувати. Особливо багато з проблем російсько-українських взаємин в історичній перспективі він виступав, будучи в еміграції, у 1920-х–1930-х рр.

В. М'якотін та його «Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв.»

Книга життя В. М'якотіна стала для українських істориків одною з ключових праць з української історії XVII–XVIII ст. Причому найбільше уваги вони приділили погляду автора на проблему приєднання України до Московії за Переяславською радою 1654 р. Хоча цьому моменту в книзі присвячено лише кілька десятків сторінок у першій главі першого випуску. Інтерпретації Переяславської угоди Венедикт Олександрович присвятив зовсім небагато місця, бо ця подія не була в центрі уваги його праці. Більше його цікавила передусім проблема генези закріпачення селянства Лівобережної України. Українських історіографів зацікавило насамперед саме Переяславське питання, через авторитетну роль В. М'якотіна як поважного історика Гетьманщини. І зацікавленість ця припадає саме на середину – кінець 1920-х рр., коли в українській і російській історіографії розгорнулася широка полеміка, як оцінювати Переяславський договір з точки зору правничої науки: 1) чи був це договір рівноправним, чи існувала лише добра воля царя і було лише пожалування козакам від Олексія Михайловича; 2) на яких умовах входила Україна в межі Московського царства і чи можна стверджувати, що це було входженням, а не фактично існуванням України як самостійної держави; 3) чи визнавала Московія українську незалежність і чи українці вважали цю угоду своїм «возз'єднанням з братнім народом»; 4) як впливало на інтерпретацію угоди порівняння її з іншими домовленостями Б. Хмельницького з Османською імперією, Кримом, Волощиною і Трансільванією та Швецією. Ці та інші питання після поразки України у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. набували політичної актуальності. А тому не було жодного помітного українського історика, який би не висловився щодо нього.

У дореволюційні часи до появи «Очерков» В. М'якотіна в цій проблемі російська сторона брала гору, відзначаючись більшою продуктивністю. Російські історики права з цього питання висловлювалися один за одним від кінця XIX ст. і до 1914 р. Юридично-правний бік угоди досліджували такі видатні фахівці, як М. Дьяконов²⁰, В. Сергєєвич²¹, І. Розенфельд²², Б. Нольде²³, М. Коркунов²⁴, О. Попов²⁵. У часи української революції та у 1920-х рр. вже ініціативу в свої руки взяла українська історіографія. Перед революцією про Переяслав писав М. Слабченко²⁶. Відразу по постанові Центральної Ради цю угоду досліджував М. Грушевський. Напередодні заснування УСХД про Переяславський договір у своїй праці 1920 р. «Україна на переломі», яка започаткувала новий державницький напрям в історичній і суспільній думці, розмірковував В. Липинський. З визначних українських істориків емігрантської Праги середини 1920-х Переяславські перемовини досліджували Р. Лашенко та А. Яковлів. У післявоєнний період до теми Переяслава з науковців часто і докладно зверталися Олександр Оглоблин та Лев Окіншевич²⁷. Тоді знову політично актуальною ставала ця тема, бо СРСР готувався бучно святкувати 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. У часи відзначення 350-річчя Переяславських угод (2004) сучасні українські історики В. Кравченко, О. Ясь, В. Брехуненко, Ф. Сисин, В. Горобець, Т. Чухліб ще раз повернулися до інтерпретацій тих угод. Тоді ж з'явилася книжка класичних текстів і сучасних досліджень про Переяслав. У книзі «Переяславська Рада 1654 року» В. М'якотіна згадують 12 українських істориків²⁸.

У 1920-х рр. російську позицію щодо Переяслава боронили з фахового становища історика головним чином В. М'якотін та Д. Одинець²⁹. Правне трактування наслідків Переяславського договору коливалося між концепціями цілковитої інкорпорації України Росією та звичайного мілітарного союзу двох самостійних держав.

Російська сторона твердила про з'єднання або принаймні тісний зв'язок двох нерівноправних держав. Причому Україна наперед погоджувалася на залежний від Росії стан. Українські історики обстоювали договірні відносини двох незалежних країн. Спектр думок щодо концепцій Переяслава був приблизно таким: ідеї повної інкорпорації України Росією дотримувалися Д. Одинець

і В. М'якотін у пізніших працях, неповної – І. Розенфельд; автономії України у складі Московщини – Б. Нольде; реальної унії двох держав – М. Дьяконов, О. Попов; персональної унії в особі московського царя – В. Сергеевич, Р. Лашенко; васалітету – М. Коркунов та В. М'якотін у своїх ранніх працях, М. Покровський, частково М. Грушевський та І. Крип'якевич, М. Слабченко, Л. Окіншевич, А. Яковлів у раніших працях; протекторату (що є варіантом концепції васалітету) – частково М. Грушевський, В. Липинський, І. Крип'якевич, А. Яковлів та Д. Дорошенко, а також Б. Крупницький; мілітарного союзу двох держав, скріпленого протекцією московського царя – В. Липинський, І. Борщак, частково А. Яковлів та С. Іваницький³⁰.

Усі українські історики закликали дивитися на Переяславський договір не за буквою закону, а за реаліями часу і фактичним станом речей у взаєминах тодішньої України і Росії. Попри те, що угода носила характер пожалування, який не міг бути в тих часах інакшим за формою, враховуючи практику тодішніх зносин між московською монархією і козацькою республікою, ці відносини будувалися на міждержавному рівні. Вони фактично означали постання самостійної козацької держави, а сама угода укладалася між рівноправними партнерами. Як бачимо, прихильників концепції васалітету було найбільше. І думку В. М'якотіна поділяли в більшій або меншій мірі такі авторитетні українські історики, як М. Грушевський, М. Слабченко, А. Яковлів, В. Липинський, О. Оглоблин та ін. Але різниця була між ними та В. М'якотіним у тому, що останній вважав угоду між Україною і Росією нерівною, що Б. Хмельницький свідомо і добровільно погоджувався на свій підрядний статус щодо московського царя, а отже, й козацьку державу державою вважати важко; а от українські історики під васалітетом-протекторатом бачили форму української державності.

Тема Переяславської угоди в «Очерках» займає принагідне місце. У 1929 р. В. М'якотін спеціально повертається до цієї проблеми у статті, написаній для збірника на пошану П. Мілюкова³¹. Друга публікація, присвячена темі Переяслава, написана була вже в полемічному з українською історіографією тоні. Власне, це була відповідь на публікації Р. Лашенка та В. Липинського, які бачили в договорі лише визнання морального авторитету царя (Р. Лашенко) та військовий союз для війни з Польщею (В. Липинський).

Фактично ж Україна і після Переяслава, на їхню думку, залишалася самостійною державою. Вона такою стала після Зборівської угоди 1649 р. з Польщею. У своїй статті В. М'якотін трактує Переяславський договір з штандтпункту російського державного інтересу. На його аргументацію наклали відбиток тогочасний політичний момент, бажання російського політикуму еміграції переконати українську сторону в необхідності федералістичного шляху у відносинах з сучасною Росією. Докладно думки В. М'якотіна в цій статті проаналізував сучасні дослідники Джон Басараб³² та Віктор Брехуненко³³. Останній зокрема писав: «Як і для решти російських дослідників, для В. М'якотіна приєднавчий зміст Переяслава 1654 р. не підлягав сумніву. Дослідник рішуче відмовляв у рації В. Липинському і Р. Лашенку, безпеліяційно назвавши їхні концептуальні твердження про державну самостійність Гетьманщини та Московії за переяславсько-московською системою 1654 р. “плодом суцільного непорозуміння чи вкрай невдалих домислів, які різко суперечать правдивим фактам”³⁴. Однак як тільки М'якотін сам перейшов до інтерпретації цих “правдивих фактів”, то відразу зіштовхнувся з непереборними труднощами, які унеможливили опрацювання внутрішньо цілісної власної концепції»³⁵.

В. М'якотін наголошував на таких моментах, які свідчили, на його переконання, про підрядне становище Б. Хмельницького в перемовинах з Олексієм Михайловичем: 1) сам Б. Хмельницький виступав ініціатором переговорів про з'єднання з Московією задовго до 1654 р., Москва довго вагалася з рішенням і не зразу погодилася; 2) Б. Хмельницький і його військо погодилися на присягу цареві, а отже, визнали факт вічного підданства йому та його нащадкам; 3) старшина і гетьман сприймали себе не стільки правителями країни, скільки вождями війська та виразниками інтересу свого стану. Вони могли вимагати більшого, а просили лише вольностей для козацької верстви; 4) інші класи, крім козацтва, не були враховані у домовленостях; 5) договору як такого не було (повернення до позиції Г. Карпова), не було й рівноправного союзу між Московією та Україною.

Проблема з трактуванням Переяслава лишається і сьогодні остаточно невирішеною між представниками російської та української історіографії. Переяслав – одна з таких ключових проблем історії, щодо якої важко знайти консенсус. Кожний пункт В. М'якотіна

може бути підважений контраргументами. Приміром, він не намагається порівняти пункти домовленостей Б. Хмельницького з Туреччиною 1651 р. Він обходить мовчанкою невідгідний для його інтерпретації факт про домовленості Б. Хмельницького зі Швецією 1655 р., які фактично розривали союз із Московією 1654 р. Він, зрештою, обходить мовчанкою Гадяцьку угоду 1657 р. між І. Виговським та Річчю Посполитою, яка була продовженням державницької лінії українських гетьманів. Ні словом не згадано шведсько-український союз І. Мазепи і Карла XII, котрий укладався у традиціях шведської політики Б. Хмельницького. Насправді умови всіх цих домовленостей демонстрували одну лінію поведінки козацької еліти, їхнього прагнення незалежнення української території. В. М'якотін перебільшував становий егоїзм козацької старшини. При всій перевазі інтересу свого стану, в договорі були присутні і пункти, що торкалися шляхти, міщанства, духівництва і селянства, яке козацтво брало під свою опіку. З приводу буквалістського розуміння В. М'якотіним слів договору про збереження станів у недоторканості, А. Яковлів писав: «Вимагаючи затвердження прав, належних тогочасним станам української людності, гетьман не обстоював зовсім за незмінне zachovannya цих станів надалі... Ця вимога – символічна формула для затвердження повної внутрішньої автономії Війська Запорізького й невтручання Москви у внутрішні справи держави»³⁶. А. Яковлів, критикуючи буквалістичне розуміння договору М'якотіним, Нольде й частково Грушевським, писав, що Україна тоді диктувала умови Москві, бо де-факто була самостійною державою, і з цим мусив рахуватися московський уряд³⁷. Історія стосунків з Московією перших шістдесяти–сімдесяти років життя після 1654 р. свідчила якраз про те, що старшина і гетьман сприймали українську територію як незалежну державу. А повільне заковтування України відбувалося внаслідок нових угод з Росією, через нові поразки козацтва у війні з московським урядом.

Цікаво, що в «Очерках» проблема Переяслава трактована куди зваженіше і прихильніше щодо проблеми української державності. В. М'якотін у 1924 р. визнавав фактичну самостійність гетьманської держави на момент укладання Переяславської угоди. Венедикт Олександрович безперечно визнавав, що Переяславський договір підписувався в час, коли Україна (Військо Запорозьке) була

фактично суверенною державою. В нарисах В. М'якотін обстоював концепцію васальної залежності України від Росії за угодою 1654 р. Він у своїй книзі писав: «Останній [цар] з моменту приєднання Малоросії до московської держави був її верховним сюзереном, по відношенню до якого гетьман займав положення васала. І якщо спочатку і планувалося право роздачі маєтностей в Малоросії московському цареві, то на практиці... справа склалася інакше... Гетьман роздавав маєтності у великій кількості випадків абсолютно самостійно»³⁸, Москва тільки підтверджувала ці надання.

Розвиваючи далі питання про права васальної залежності України від Росії за Переяславською угодою, В. М'якотін відзначав, що згідно з Березневими статтями «гетьман хотів би поставити Малоросію в положення приблизно такого ж васала Московської держави, якими були тодішні Туреччина, Угорщина, Молдова і Волощина, – васала, зобов'язаного сплачувати своєму сюзерену певну данину та виставляти у певних випадках допоміжне війсьсько, натомість користуватися за це повною свободою у своїх внутрішніх справах і навіть деякою самостійністю у сфері зовнішньої політики»³⁹. В. М'якотін не вважав, що права взаємин між обома країнами будувалися на принципах династичної унії України з Московською державою, перша перебувала щодо другої на правах васальної країни. «За межами цих васальних відношень, – висновував В. М'якотін, – Україна одержувала широку внутрішню автономію і утримувала самостійний соціальний устрій»⁴⁰. Разом з тим автор зазначав, що політична думка Б. Хмельницького та його оточення не встигала за подіями. Гетьман продовжував за інерцією відчувати себе не провідником нової держави, а представником і виразником інтересів певної соціальної верстви⁴¹.

Незалежність внутрішнього життя України від Москви недвозначно визнавалася автором «Очерков». У них він писав: «Широкій владі, якою користувалися у внутрішньому житті України перші гетьмани, лише у дуже слабкій мірі підпорядковували свою діяльність контролю московського уряду»⁴². Далі він відзначав ще раз, що «на перших порах» Малоросія вела «самостійне існування»⁴³. Таке існування, за В. М'якотіним, тривало до смерті І. Скоропадського і запровадження Малоросійської колегії. Він писав: «Через 75 років *самостійного існування Лівобережної України* (виділення наше. – І. Г.) в семи її полках вільні

посполиті складали лише третину з невеличким від загального числа посполитого населення»⁴⁴. В останньому, третьому випуску «Очерков» Венедикт Олександрович писав про «самостійне життя України в її містах»⁴⁵. Далі він відзначав, що «політика гетьманської влади не зустрічала ніяких обмежень з боку центрального уряду»⁴⁶.

Власне, у цій книзі В. М'якотін наводив такий фактаж, який підважував його ж таки думку, висловлену у статті про Переяславський договір у збірнику, присвяченому 70-річчю П. Мілюкова. У статті звучала думка, що з царем уклала угоду козацька еліта, байдужа до долі інших станів. Самі стани ніби теж були індиферентними до питань національної державності. Тим часом в «Очерках» М'якотін відзначав, що селянство збройно опиралося спробам московського уряду трактувати їх як власність російського царя. Він писав: «Спершу, на момент приєднання Б. Хмельницьким Малоросії до Москви, міркувалося, що сільське населення приєднуваної країни перейде під безпосередню владу московського государя та що останньому цілком перейде право роздачі в країні маєтків, що раніше належали польському королеві»⁴⁷. Одначе передачі українських міщан і селян не відбулося завдяки вибуху народного руху, який ліквідував владу московських воевод і гетьмана І. Брюховецького⁴⁸. Попри попередні домовленості Москви з Б. Хмельницьким українських селян не вдалося взяти під своє безпосереднє відання й вони залишилися «у диспозиції гетьманській і військовій»⁴⁹.

Цікаво звернути увагу на національну й державну термінологію цієї книжки. Якщо у дореволюційній публікації автор традиційно називає Україну Малоросією, то вже 1924–1926 рр. його стаття була названа «Очерками социальной истории Украины XVII–XVIII вв.». Видно, що при другому виданні В. М'якотін враховував реалії часу і розумів, що назва «Малоросія» ображатиме почуття українців. Взагалі в цій книжці автор вживає слово Україна як синонім Малоросії. Причому все ж другу назву вживає частіше першої. Але користується й етнонімами у новому для себе звучанні: «українське суспільство», «повсталий український народ». Іноді в одному реченні вживається й одне, і друге визначення: «Однак передача *малоруського* міщанства і селянства під владу московських воевод не відбулася завдяки вибухові в *Україні*

народного повстання»⁵⁰. Термін «Гетьманщина» звучить у нього не в державному значенні, а у вузько територіальному. М'якотін його пише з малої літери. Так само з малої пише «лівобережна Україна». Вживання амбівалентної національної термінології, на наш погляд, свідчить і про амбівалентне політико-ідеологічне ставлення В. М'якотіна до сучасної України. Роблячи реверанс українцям, які збройно програли свої визвольні змагання 1917–1921 рр., Венедикт Олександрович разом з тим залишався прихильником існування Великої Росії, в якій Україна була б частиною єдиної держави, але об'єднаною з першою на федеративних засадах.

У своїй книжці В. М'якотін з найбільшою симпатією ставиться до селянського стану. Його цікавить факт можливого переходу селян на перших порах існування Гетьманщини у стан козаків і навпаки. Він намагається показати, що селянство було тим невичерпним соціальним резервуаром, з якого козацька Україна черпала людські ресурси для поповнення козацького, міщанського і священицького станів. Саме вільне селянство робило Гетьманщину новим, стосовно Речі Посполитої, соціальним організмом. Новий козацький лад завдяки вільному селянству ставав значно простішим і одноріднішим, ніж за польської зверхності⁵¹. Проте з часом Гетьманщина стала на ті ж самі «граблі», що й шляхетська Річ Посполита. В міру консолідування й економічного зростання старшинської верстви, яка ставала «своюю» шляхтою, відбувалося нове покріпачення селян, забирання у повну власність рангових земель. «Колишні “державці” часів Гетьманщини, – писав В. М'якотін, – поступово склалися у сильний і консолідований клас старшини, який з часом висунув претензії на роль “малоросійського шляхетства”, на кінець XVIII ст. він перетворився в російських дворян та поміщиків, одночасно з майже повним зникненням вільних селянських поселень в Лівобережній Україні»⁵². У ставленні до селянства на спільній позиції опинилися козацька старшина й російський уряд. Обидва були зацікавлені у ліквідації вільного селянства як класу. В результаті послаблювалися автономістичні настрої старшини, натомість зростало її бажання злитися із всеросійським дворянством. У результаті: «Катерининський указ 3 травня 1783 р., що втілює мрії малоруських державців, завершив справу прикріплення поспільства, остаточно виокремив це поспільство... Столітній процес утворення селянського стану цим

указом закінчився, і поспільство Лівобережної Малоросії... з цього моменту вступило в нову фазу своєї історії, набравши вигляду замкненої станової групи кріпосного селянства»⁵³.

Зміст «Очерков» В. М'якотіна такий. У першому випуску «По-встання Б. Хмельницького та його наслідки» розповідається про хід Хмельниччини, умови з'єднання України з Московською державою, значення умов Переяславського договору для соціального життя Гетьманщини. Далі автор розповідає про залишки шляхетських маєтків, монастирські угіддя, складання нового соціального ладу Лівобережної України, управління й суд Гетьманщини та земельні порядки. У другому розділі «Форми землеволодіння в лівобережній Україні» йдеться про сяринне та обшинне землеволодіння, захоплення обшинних земель козацькою старшиною. У другому випуску в розділі «Вільні військові села та власницькі маєтки» говориться про вільні військові поселення перших часів Гетьманщини, утворення власницьких маєтків та наслідки від цього для вільних поселень, зростання власницьких маєтків у Петрівську епоху та в часи Єлизавети Петрівни. У третьому випуску у розділі «Утворення селянського стану» розповідається про суспільний лад України після Хмельниччини, проміжкові суспільні групи, підсусідків, взаємини козацтва і поспільства від Петра I до Катерини II.

В. М'якотін ще з дореволюційних часів планував не обмежитися першим томом «Очерков». У передмові він писав про майбутні два томи праці. Другий том мав бути присвячений вже безпосередньо селянському стану та процесу його закріпачення, а третій мав подавати цифровий підсумок сторічної історії Гетьманщини на підставі документів Переяславського полку Полтавщини за «Рум'янцевським описом Малоросії» 1767 р.

Робота В. М'якотіна написана у традиційній позитивістичній манері, на «сировинному» архівному матеріалі, скопійованому ще в 1890-х рр. Автор майже не подає історіографічних досліджень з зазначеної проблеми, посилаючись здебільшого лише на О. Лазаревського. Довгий час підготовки праці негативно позначився на інтерпретаційному боці справи. На це звертали увагу ще при журнальному виданні праці, що вже казати про друге видання, яке вийшло через 30 років після збору архівного матеріалу!.. Трактування В. М'якотіна залишилися на рівні історіографії кінця

ХІХ ст., зовсім не було враховано творів української історіографії початку ХХ ст., що, безумовно, не сприяло високій якості праці. Дивно, але В. М'якотін зовсім не врахував численних публікацій представників школи М. Грушевського, що друкувалися у виданнях НТШ. Про це зазначав у рецензії на «Очерки» сам М. Грушевський: «Та обставина, що праця була зроблена в головнім значно давніше, дає себе знати в відносинах її до літератури порушених питань. Автор виходить від праць Лазаревського і О. Єфименкової, дуже рідко відкликаючись на гадки, порушені в літературі останнього десятиліття. З сим треба рахуватися». Але цінність роботи в її солідній документальній базі, і далі М. Грушевський пише: «Інтерес праці полягає в документальнім матеріалі, самостійно використанім автором, і в тих виводах, які він робить з них – хоч не одно з того, що було б новим словом, коли появилася б зараз по тих архівальних заняттях автора, не має вже інтересу новини тепер, по тім, що появилася в літературі за останні роки». Але в цілому загальна оцінка видатним істориком праці В. М'якотіна безперечно позитивна: «Погляди автора дають багато до думання, вказані ним приклади часто дуже цінні – і приходить ся жалувати, що вони висловлюються побіжно і принагідно, без широкої аргументації, без аналізу матеріалу»⁵⁴.

В. М'якотін й українська історіографія у 1920-ті–1930-ті рр.

У 1920-х рр. в еміграції В. М'якотін був для численних російських видань у Чехо-Словаччині, Німеччині, Франції, Болгарії експертом з українського питання. Він рецензував новинки українського друку на сторінках паризьких «Последних новостей», берлінського часопису «На чужой стороне», софійського «Словянски глас» та ін. На замовлення редакції «La Monde Slave» він у 1926 р. написав публіцистичний нарис «Українське питання після російської революції»⁵⁵, в якому подав своє бачення подій Української революції 1917–1921 рр.

Серед рецензованих В. М'якотіним робіт були такі визначні в українській історіографії та публіцистиці праці, як науковий збірник УВУ на пошану 80-річчя Т. Масарика⁵⁶, «Ілюстрована історія України 1917–1923 рр.» (1930, 1932) Д. Дорошенка⁵⁷, 1-й том «Сторінок минулого» О. Лотоцького (1932)⁵⁸, неперіодичний

збірник ВУАН «За сто літ» (під редакцією М. Грушевського)⁵⁹, збірник статей і матеріалів ВУАН «Декабристи на Україні» (Т. II, за редакцією Д. Багалія) (1930)⁶⁰, збірник пам'яті Симона Петлюри в Празі (1931)⁶¹ та ін.

Венедикт М'якотін був відомим із своїх публічних лекцій. У Празі у 1920-х рр. він виступав з доповіддю «Украинский вопрос в свете русской революции». На неї приходили й представники української громади: М. Шаповал, М. Капустянський, П. Кочубей. Ця доповідь обговорювалася в українському середовищі. Про те, наскільки серйозно до неї ставилися в українському середовищі, свідчать імена учасників дискусії: В. Прокопович, Л. Чикаленко, М. Шаповал та ін. Вони представляли досить широкий спектр національної суспільно-політичної думки – від консервативної до комуністичної.

В усіх своїх публікаціях та публічних виступах В. М'якотін проводив думку, яка зближувала його з у цілому великодержавною і централістичною позицією всієї російської еміграції у світі. Він був противником відокремлення України від Росії, безпідставно вважав заклик до української самостійності «проповіддю вражды и ненависти к России» (В. М'якотіну на одну дошку ставив як політиків націонал-демократичного, близького йому, соціалістичного табору (М. Грушевський), так і інтегральних націоналістів (Д. Донцов та Д. Андрієвський). Недостатню популярність гасла самостійності в широких верствах населення України, через системне придушення українського руху царатом, вважав свідченням небажання народу сприймати незалежницькі заклики своєї інтелігенції. Російську культуру він оцінював спільним здобутком для росіян і українців. В. М'якотін безпідставно вірив у те, що самостійна українська культура може розвиватися в межах федеративної Росії⁶², що заперечено 70-річним перебування України як УРСР у складі СРСР, коли все йшло до поступової загибелі всього українського задля перемоги радянсько-російської культури. Цікаво, що теза В. М'якотіна про можливість такого розвитку української культури в російському державному організмі спростовувалася вже на тій вищезгаданій дискусії. Україномовні виступи зустрінуті були в залі «шумом і возгласами», що присутній журналіст пояснив радше «легкомыслием части аудитории, чем враждебностью». Народ Росії не сприйняв

ідею В. М'якотіна про переваги народного (європейського) соціалізму над більшовицьким карикатурним соціалізмом тоталітарного типу. Але те, що загал пішов за зрозумілішими своїм примітивізмом гаслами більшовиків («грабуй награване»), зовсім не означало неправоти ідей В. М'якотіна. Навпаки, час і досвід Європи довів правильність думок саме Венедикта Олександровича, а не В. Леніна – Й. Сталіна. Так само й ідея української самостійності повинна була мати час на опанування мас через пропаганду її серед широкого загалу людності.

Для В. М'якотіна показником українського шовінізму було негативне ставлення Д. Дорошенка в його книзі з історії України 1917–1921 рр. до коменданта Київського військового округу В. Оберучева і голови «Киевского совета» меншовика К. Василенка, які опиралися переходу влади в Києві до Центральної Ради. Хоч за логікою самого ж В. М'якотіна, якщо Центральна Рада виступала за федерування Росії і за III Універсалом не виставляла гасла самостійності, то в такому разі вона здійснювала ту політичну програму, за яку ратував у 1920-х рр. сам Венедикт Олександрович. З другого боку, високу позитивну оцінку здобули в М'якотіна спогади О. Лотоцького. Так само об'єктивно оцінено ним збірники «За сто літ», «Декабристи на Україні», збірник на пошану Т. Масарика.

Суспільно-політичні переконання В. М'якотіна відображали загальну тенденцію ставлення поступового російського суспільства до українського національно-визвольного руху. Саме бажання відокремлення України від Росії воно сприймало як акт зради з боку українців. Російська національна ідея тісно включала у свою орбіту українську територію і людський потенціал. Такий світогляд росіянина склався століттями, зміцнюючи у російському суспільстві синдром нетерпимості й несприйняття самої ідеї українського відродження. Тому національні пріоритети В. М'якотіна в цьому контексті не виглядають чимось особливим, навпаки, в порівнянні з іншими представниками російської політичної думки його позиція виглядає, може, найбільш прихильною до України.

¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 148.

² Там само. – С. 149.

³ М'якотин В. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. – Прага, 1924. – Т. I. – Вып. I. – С. 6.

⁴ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 626.

⁵ Карпов Г. Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Кн. XI.

⁶ [Лист В. Липинського до М. Грушевського від 12/25.III.1912 р.] // Липинський В. Листування. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: А–Ж. – С. 385. Рецензія мала називатися «Україна в освітленню польського поступовця (Кілька заміток з приводу книжки Льва Василевського: “Ukraina i sprawa ukraińska”, 220 ст. in 16, Краків, 1911)». Мала вийти під прізвиськом В. Липинського, а вийшла під його псевдонімом і з дещо зміненою назвою: В. Правобережець. Кілька уваг з приводу книги Л. Василевського «Ukraina i sprawa ukraińska» // ЛНВ. – 1912. – Кн. 9. – С. 333–344.

⁷ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 165–166.

⁸ М'якотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Т. I. – Вып. I. – С. 5. На с. 8 автор висловлює подяку своїм вчителям: М. Карєєву, В. Семевському, І. Лучицькому і О. Лазаревському.

⁹ Там само. – С. 5.

¹⁰ Див.: М'якотин В. К истории Нежинского полка в 17–18 вв.: Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание Старой Малороссии (т. II. Нежинский полк)». – СПб., 1893 // М'якотин В. Вибрані твори: У 2 т. – К., 2012. – Т. 1. – С. 42–53.

¹¹ Деякі дослідники для змаловання у всіх відношеннях позитивного образу О. Лазаревського намагаються показати його людиною позитивною і в громадській справі. (Див.: Герасименко Н. Подвижник історичної науки О. М. Лазаревський (до 170-річчя від дня народження) // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 16–35.

¹² Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 269–270.

¹³ Кістяківський О. Щоденник. – К., 1994. – Т. 2: 1880–1885. – С. 455.

¹⁴ Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т. 1: 1907–1917. – С. 82.

¹⁵ Листи до М'якотіна В. О. 1. Лист від М. Шаповала (14.2.1923) // М'якотин В. О. Вибрані твори. – Т. 1. – С. 278–279.

¹⁶ Мякотин В. Дело о волшебстве // Киевская старина. – 1890. – № 12. – С. 515–517.

¹⁷ Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. – Т. 3. – С. 99.

¹⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – С. 281.

¹⁹ Там само. – С. 282.

²⁰ Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси (до конца XVII века). – Юрьев, 1907. – Т. 1. – С. 247–248.

²¹ Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 2-е изд. – СПб., 1899. – С. 84.

²² Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России 1654–1793. – Петроград, 1915. – С. 30, 33.

²³ Нольде Б. Очерки русского государственного права. – СПб., 1911. – С. 289.

²⁴ Коркунов Н. Русское государственное право. – 4-е изд. – СПб., 1901. – Т. 1. – С. 181.

²⁷ Попов О. Юридична природа злучення України з Московією в 1654 р. (З нагоди 260-х роковин Переяславської ради) // ЛНВ. – 1914. – Т. LXV. – Кн. 1. – С. 58–73.

²⁶ Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. – 1913. – Т. 116. – С. 70–71.

²⁷ Окіншевич Л. Лекції з історії українського права: право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947. – С. 33–34.

²⁸ Грушевський М. Переяславська умова України з Московією 1654 року // Переяславська рада 1654 року. – С. 16, 23, 27; Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659 (Розділ III) // Там само. – С. 57; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Там само. – С. 67; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Там само. – С. 96, 115, 119, 124, 134; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Там само. – С. 202–203; Бжеський Р. Переяславська умова в планах Б. Хмельницького // Там само. – С. 268; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Там само. – С. 490, 506; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Там само. – С. 563; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в росій-

ській історіографії // Там само. – С. 629, 633–635; Сисин Ф. Переяславська рада в англомовній історіографії // Там само. – С. 686, 687, 695; Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Там само. – С. 760; Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-московських домовленостей 1654 р. // Там само. – С. 765.

²⁹ Odinec D. Připojeni Ukrajiny k Moskevskému státu // Sbornik věd právních a státních. – Praha, 1926. – R. XXVI. – Sešit 4. – S. 382–426.

³⁰ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. – С. 202–203.

³¹ Мякотин В. Переяславский договор 1654 г. // Сборник статей, посвященных П. Н. Милюкову 1859–1929. – Прага, 1929. – С. 241–261.

³² Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982.

³³ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 р. в російській історіографії. – С. 633–635.

³⁴ Мякотин В. Переяславский договор 1654 г. – С. 256.

³⁵ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 р. в російській історіографії. – С. 633.

³⁶ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького. – С. 124.

³⁷ Там само. – С. 119.

³⁸ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. – Прага, 1926. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 33.

³⁹ Там само. – Вып. 1. – С. 25.

⁴⁰ Там само. – С. 29.

⁴¹ Там само. – С. 25.

⁴² Там само. – Вып. 2. – С. 35.

⁴³ Там само. – С. 106.

⁴⁴ Там само. – С. 200.

⁴⁵ Там само. – Прага, 1926. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 74.

⁴⁶ Там само. – С. 126.

⁴⁷ Там само. – Вып. 2. – С. 23.

⁴⁸ Там само. – С. 24.

⁴⁹ Там само. – С. 25.

⁵⁰ Там само. – С. 24.

⁵¹ Там само. – Вып. 3. – С. 5.

⁵² Там само. – Вып. 2. – С. 263.

⁵³ Там само. – Вып. 3. – С. 217.

⁵⁴ Грушевський М. [рецензія на:] Мякотин В. Очерки социальной истории Малороссии. I. Восстание Б. Хмельницкого и его последствия (Русское богатство, 1912, ст. 8, VIII, IX, X, XII) // Записки НТШ. – 1913. – Т. СХVI. – Кн. IV. – С. 227–228; його ж. Украина в эпоху Центральной Рады // Там само. – С. 262–266.

⁵⁵ В українському перекладі вперше надруковано: М'якотін В. Українське питання після російської революції // М'якотін В. Вибрані твори. – Т. 1. – С. 54–122.

⁵⁶ Мякотин В. Украинский сборник в честь Т. Г. Масарика // М'якотін В. Вибрані твори. – Т. 1. – С. 220–222.

⁵⁷ Його ж. Из недавнего прошлого. О гетьманстве Скоропадского // Там само. – С. 227–231.

⁵⁸ Там само. – С. 267–271.

⁵⁹ Його ж. Из старых писем // Там само. – С. 232–236.

⁶⁰ Його ж. Декабристы на Украине // Там само. – С. 259–261.

⁶¹ Його ж. Из недавнего прошлого // Там само. – С. 250–254.

⁶² Н. П. В. Украина и Россия. На доклад Мякотина // Там само. – С. 295–296.